

3

Rozwój gospodarki rolnej w Polsce

Development of agriculture in Poland

3.1 Okres przedfeudalny

Pre-feudal period

Wiedza na temat początków rolnictwa na ziemiach polskich opiera się głównie na znaleziskach archeologicznych. Na ich podstawie przypuszcza się, że pierwsze formy rolnictwa na naszych ziemiach są związane z ludnością przybyłą z południa na teren dzisiejszego Dolnego Śląska, Małopolski i Lubelszczyzny. Około IV tysiąclecia p.n.e. zbieractwo zostało zastąpione pierwszymi formami rolnictwa. Podjęto uprawę zbóż i roślin motylkowych, co umożliwiło osiadły tryb życia ludności. Uprawie roślin towarzyszył chów zwierząt. Dużą rolę w zdobywaniu pożywienia odgrywało nadal zbieractwo oraz polowanie na dzikie zwierzęta.

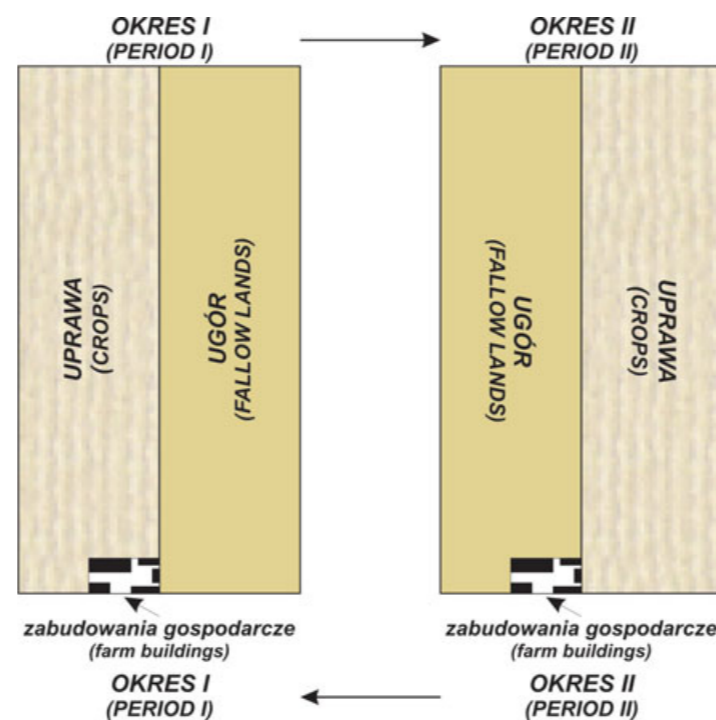
Na obszarach pozbawionych szaty leśnej rozwijała się najstarsza technika uprawy ziemi – technika kopieniacza. Podstawowym narzędziem pracy był kij lub motyka. Na obszarach zalesionych występowała technika wypaleniskowa, która polegała na wypalaniu lasów i zakładaniu pól uprawnych na ich miejscu. Po kilkuletniej uprawie gleba ulegała wyjałowieniu, a uprawy przenoszono na nowe miejsce.

Przejście z epoki brązu do epoki żelaza cechowało się wzrostem znaczenia rolnictwa radłowego. Podstawowym narzędziem rolniczym było drewniane radło, które nie przewracało skiby, lecz tylko rozpruwało wierzchnią warstwę gleby. Stopniowo udoskonalano narzędzia żelazne, a wzrost zaludnienia sprzyjał intensyfikacji produkcji rolnej. Zmieniała się metoda uprawy roli, tj. gospodarkę żarową zaczęto zastępować systemem przemienno-odłogowym, który polegał na uprawie przez kilka lub kilkanaście lat (zależnie od żyzności gleby) połowy arealu ziemi i pozostawieniu drugiej części odłogiem. Mogła ona pełnić rolę pastwiska i po stopniowym wyjałowieniu pierwszej części, przenoszono na nią uprawy. Pierwsza część pola była wówczas odłogowana i przejmowała na kolejne lata funkcję pastwiska. Przejście od systemu żarowego do ornego dokonywało się przez kilka, a nawet kilkanaście stuleci.

Duże zmiany sposobów uprawy ziemi oraz używanych narzędzi rolniczych nastąpiły w wyniku ożywienia kontaktów gospodarczych z ludami sąsiednimi, tj. Celtami, Germanami i mieszkańcami północnych prowincji państwa rzymskiego. Szczególny wpływ na metody gospodarowania wywarli Celtowie napływający w ostatnich stuleciach przed nową erą na teren Śląska i Małopolski.

Znaleziska archeologiczne wskazują, że na przełomie starej i nowej ery na ziemiach polskich uprawiano żyto, proso, pszenicę, jęczmień i owies. Prawdopodobnie w sąsiedztwie domostw zakładano ogrody i sadzono drzewa owocowe. Zapoczątkowano użyźnianie gleby nawozem zwierzęcym. Wśród narzędzi rolniczych najważniejszą rolę odgrywały drewniane

radła, okuwane później żelazem oraz żelazne sierpy do żęcia zboża. Wśród zwierząt największe znaczenie miało bydło, hodowane głównie na mięso i skóry, w mniejszym stopniu na mleko.

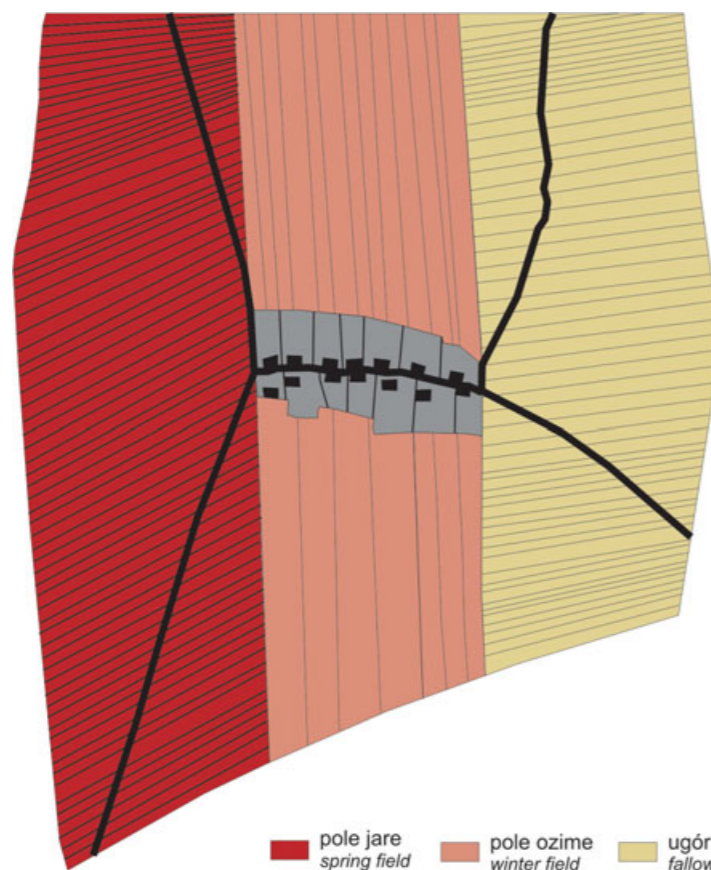
Schemat uprawy przemienno-odłogowej
The scheme of the intermittent fallowing cultivation system

The very first forms of farming on Polish territory were associated with the population having come from the South. On the areas without forest cover the primitive shallow digging farming developed, while on the forested areas – the one based on burning out the forest. These technologies were gradually replaced by the alternate-fallowing system, with the use of lister. Cereals were mainly cultivated, and as to the livestock, cattle were most important.

3.2 Gospodarka feudalna

W wyniku rozpadu wspólnoty rodowej i pojawienia się nowych grup społecznych, na ziemiach polskich zaczął kształtować się ustrój feudalny. Powstawały pierwsze miasta. Rolnictwo musiało sprostać rosnącym potrzebom żywnościowym coraz liczniejszej ludności.

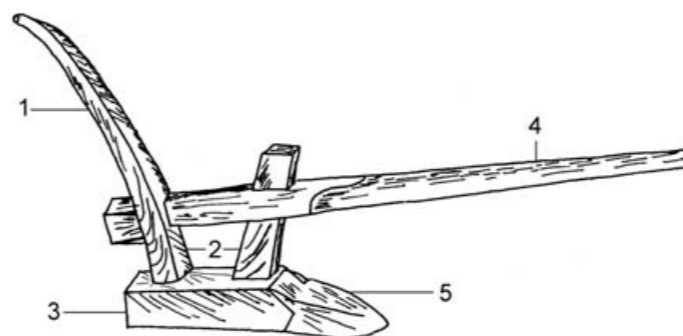
Stała uprawa ziemi z wykorzystaniem nowych narzędzi i technik uprawy spowodowała wzrost produkcji rolniczej i pojawienie się nadwyżek żywności. Przyspieszyło to proces przechodzenia ludności do zajęć pozarolniczych i jej koncentrację w osadach o charakterze rzemieślniczo-handlowym.

Schemat trójpolówki
Źródło: Kielczewska-Zaleska M., *Geografia osadnictwa: zarys problematyki*, PWN, Warszawa 1978.

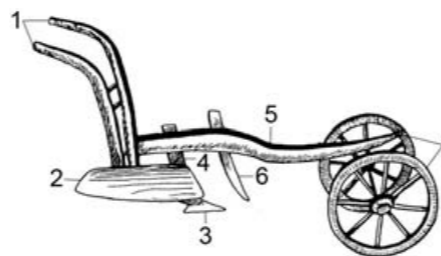
The scheme of the three-field system
Source: Kielczewska-Zaleska M., *Geografia osadnictwa: zarys problematyki (Geography of settlement processes: an outline; in Polish)*, PWN, Warszawa 1978.

Nowy system osiadłego rolnictwa ornego (radłowego) spowodował stopniowe rozwarstwianie majątkowe ludności. W tym czasie kształtowała się wspólnota rolna pod nazwą „opole”. W systemie opola grunty orne były użytkowane przez poszczególne rodziny, natomiast pastwiska, lasy i wody były własnością wspólną. Najaktywniejsze i najbogatsze rodziny tworzyły grupę starszyny opolnej, która najszybciej powiększała swój majątek. System opola sprzyjał rozwojowi tzw. trójpolówki nieregularnej, która stopniowo wypierała gospodarkę żarową i system przemienno-odłogowy. Trójpolówka polegała na dzieleniu pola na trzy

Schemat budowy radła: 1 – rękojeść, 2 – słupica, 3 – płoz, 4 – grządziel, 5 – radlica
Źródło: Baranowski B. i in., *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, PWRiL, Warszawa 1964.

The scheme of construction of a lister (sulky plough): 1 – handle, 2 – mould-board, 3 – runner, 4 – beam, 5 – coulter
Source: Baranowski B. et al., *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce (An outline of history of farming in Poland; in Polish)*, PWRiL, Warszawa 1964.

Schemat budowy pługa: 1 – rękojeść, 2 – odkładnica, 3 – lemiesz, 4 – słupica, 5 – grządziel, 6 – krój, 7 – koła
Źródło: Baranowski B. i in., *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, PWRiL, Warszawa 1964.

The scheme of construction of a plough: 1 – handle, 2 – mould-board, 3 – share, 4 – beam, 5 – plough-beam, 6 – coulter, 7 – wheels
Source: Baranowski B. et al., *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce (An outline of history of farming in Poland; in Polish)*, PWRiL, Warszawa 1964.

części i uprawie każdego roku tylko dwóch z nich. Jedną część pola obsiewano jesienią zbożem ozimym, drugą – zbożem jarym na wiosnę, a trzecia, nieużytkowana mogła służyć jako pastwisko. Każdego roku zmieniano kolejność upraw na poszczególnych częściach pola. Trójpolówka pojawiła się na ziemiach polskich prawdopodobnie w X w., ale upowszechniła się dopiero w wieku XIII.

Stopniowo coraz większe powierzchnie ziemi stawały się własnością prywatną lub wspólnot terytorialnych. Zaczął kształtować się system feudalny z podziałem społeczeństwa na feudalów i podległą im ludność o różnym stopniu zamożności. W XI w. własność feudalna dysponowała przeciętnie 2–3 wsiami, ale były też rodziny posiadające 20–30 wsi. Do największych właścicieli ziemskich należeli książęta i Kościół. Koncentracji ziemi w rękach wielkiej własności towarzyszyło rosnące uzależnienie ludności wiejskiej, która zmuszona była ponosić coraz większe renty feudalne. Szczególnie rozpowszechnione były daniny produktów rolniczych (renta naturalna) lub robocizna (renta odrobkowa). Chłopi musieli też wykonywać posługi i przekazywać produkty rolnicze na rzecz panującego i Kościoła.

Gospodarka rolna opierała się na gospodarstwach chłopskich, które miały przeciętną powierzchnię 15–20 ha. Często tworzyły one większe wspólnoty rodzinne. Gospodarstwa chłopskie koncentrowały się na produkcji roślinnej, a chów zwierząt zabezpieczał jedynie ich potrzeby własne. Stopniowo postępowała specjalizacja produkcji rolniczej. Z okresu wczesnofeudalnego pochodzą popularne nazwy polskich wsi związane ze specjalizacją w produkcji rolnej (np. Owczary, Kobylniki, Bartodzieje, Winiary, Skotniki).

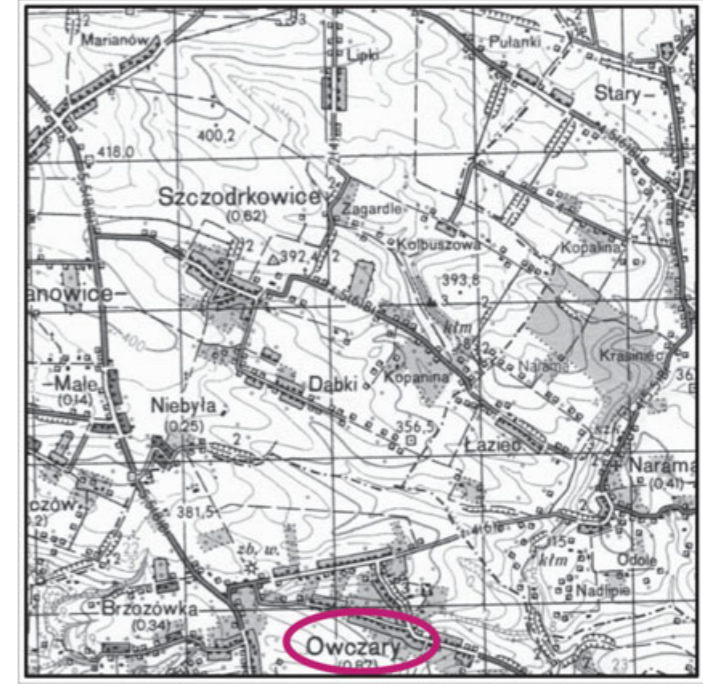
Stosunki feudalne ugruntowały się na ziemiach polskich w XII w. Dynamicznie rozwijało się osadnictwo wiejskie, które wymagało karczowania lasów i powiększania powierzchni użytków rolnych. Kolonizacja rozwijała się przede wszystkim wzdłuż rzek, stanowiących ważne szlaki komunikacyjne. Nowe wsie osadzano na prawie niemieckim, powszechne było też przechodzenie istniejących wsi na ten system. Osadnictwo na prawie niemieckim było najważniejszą reformą agrarną w okresie feudalizmu, która spowodowała komasację gruntów i koncentrację zabudowy osad wiejskich, wprowadzenie racjonalnego urządzenia pól uprawnych i systemu trójpolówki regularnej oraz zmianę renty naturalnej lub odrobkowej na pieniężną. Nastąpiły też zmiany w sferze społecznej z zakresu wolności osobistej i działalności samorządowej.

Wsie zakładane na prawie niemieckim miały układ niwowy lub łąnowy. Wsie w układzie niwowym miały zwartą zabudowę oraz co najmniej trzy kompleksy pól – niw. W układzie łąnowym pole osadnika stanowiło jedną parcelę, na której znajdowała się jego zagroda.

Chłopi powiększali swoje majątki głównie poprzez zagospodarowywanie nieużytków położonych w sąsiedztwie ich pól uprawnych. Żywiolowe zagospodarowywanie gruntów, dzielenie ich miedzami i późniejsze podziały spadkowe spowodowały stopniowe wykształcanie się tzw. szachownicy pól.

Szacuje się, że powierzchnia zasiewów w połowie XIV w. wyniosła około 3 mln ha i gospodarowało na nich około 300 tys. rodzin chłopskich. Wsie miały na ogół zwartą zabudowę, a w obrębie zagród chłopskich pojawiły się budynki gospodarskie (stajnie, obory i magazyny). Przełomem w dotychczasowej technice uprawy ziemi było zastąpienie radła – pługiem z żelaznym lemieszem. Pług, dzięki zastosowaniu lemiesza i odkładnicy spulchniał ziemię jak radło, ale także częściowo ją odwracał i rozrywał korzenie chwastów. Dzięki tym zmianom rosły plony i wydajność pracy.

The disintegration of the kinship communities brought about the development of the feudal system. Feudal relations matured in the 12th century. Peasants were increasingly dependent upon feudal lords. They had to render service and provide products to the lord and the Church. There was a dynamic growth of rural settlement establishment based on the so-called German law, which was the most important economic reform of that time. It entailed integration of land pieces and concentration of the settlement patterns, introduction of rational organisation of cultivated fields, as well as passage from the rent in kind to the monetary one. Changes took place also in the social sphere, regarding personal freedoms and self-governmental activity. A breakthrough in farming was the introduction of the three-field system and replacement of the lister by the plough with iron share.

Fragment mapy topograficznej z nazwą wsi pochodzącą z okresu feudalnego
Źródło: *Wojskowa Mapa Topograficzna w skali 1:50 000*, układ współrzędnych 1942, poziom odniesienia Kronsztadt, arkusz M-34-64-B Skala, Sztab Generalny WP, wydanie 1985 r.

A fragment of a topographical map with the name of a village Owczary ("sheep raising"), originating from the feudal period

Source: Military Topographical Map on the scale of 1:50 000, coordinate system 1942, reference level Kronstadt, sheet M-34-64-B, Polish General Staff, edition of 1985.

Fragment mapy topograficznej z nazwą wsi pochodzącą z okresu feudalnego
Źródło: *Wojskowa Mapa Topograficzna w skali 1:50 000*, układ współrzędnych 1942, poziom odniesienia Kronsztadt, arkusz N-33-141-B Grodzisk Wielkopolski, Sztab Generalny WP, wydanie 1989 r.

A fragment of a topographical map with the name of a village Kobylniki ("mare raising"), originating from the feudal period

Source: Military Topographical Map on the scale of 1:50 000, coordinate system 1942, reference level Kronstadt, sheet N-33-141-B Grodzisk Wielkopolski, Polish General Staff, edition of 1989.

3.3 Gospodarka folwarczno-pańszczyźniana

Manorial system economy

Darmowa siła robocza przy rosnącym popycie na produkty rolnicze przynosiła dużo wyższe zyski niż czynsze pieniężne i daniny, dlatego właściciele majątków zaczęli odchodzić od czynszu pieniężnego na rzecz renty odrobkowej. Towarzyszyło temu zaostrenie poddaństwa chłopów.

System folwarczno-pańszczyźniany był charakterystyczny dla środkowej i wschodniej części Europy. Folwark był gospodarstwem rolnym, w którym całą pracę wykonywali poddani. Produkcja miała charakter towarowy i tylko niewielką jej część przeznaczano na zaspokojenie potrzeb własnych. Robocizna na rzecz dworu stanowiła jedną z podstawowych form renty feudalnej. Chłop był zobowiązany do pracy na dobrach pańskich, ale ustawy nie określały wymiaru pańszczyzny. W połowie XVI w., pańszczyzna wynosiła około 3 dni tygodniowo, a w następnym stuleciu wzrosła do 4, a nawet 5 dni tygodniowo. Oprócz pańszczyzny powszechnie stosowano daniny w postaci produktów rolnych i czynsze pieniężne. Dodatkowymi obciążeniami były podatki na rzecz państwa oraz dziesięcina i daniny dla Kościoła.

Wzrost produkcji w folwarkach odbywał się głównie poprzez powiększanie powierzchni gruntów uprawnych. Grunty przejmowano od gospodarstw chłopskich oraz zagospodarowywano nowe, wcześniej nie użytkowane ziemie. Pod koniec XVI w., w gospodarce folwarcznej znaj-

Wizerunek sługi wiernego, drzeworyt przedstawiający różne czynności w folwarku z XVII w. Źródło: Seweryn T., *Staropolska grafika ludowa*, Warszawa 1956.

Image of the loyal servant, woodcut presenting various activities on a manor farm in the 17th century
Source: Seweryn T., *Staropolska grafika ludowa* (Old Polish folk graphics; in Polish), Warsaw 1956.

Młócenie zboża, drzeworyt z XVI w. Źródło: Crescentyn P., *O pomnożeniu i rozkrzewieniu wszelakich pożytków*, Kraków 1571.

Threshing, woodcut from the 16th century
Source: Crescentyn P., *O pomnożeniu i rozkrzewieniu wszelakich pożytków* (On the multiplication and flourishing of all kinds of profits; in Polish), Cracow 1571.

dowało się około 30% gruntów uprawnych. Najmniejsze folwarki posiadały jeden łan (około 16 ha), największe nawet kilkadziesiąt łanów.

Z upływem czasu w gospodarce folwarcznej wykształcały się różne typy folwarków. Najliczniejsze były folwarki drobnoszlacheckie, obejmujące jedną lub dwie wsie. Folwarki średnioszlacheckie obejmowały od kilku do kilkunastu osad wiejskich, natomiast największe były folwarki magnaterii oraz posiadłości biskupie i klasztorne. Wówczas rodziły się wielkie fortuny Zamoyskich, Lubomirskich, Tarnowskich, Potockich.

Dynamiczny rozwój produkcji rolniczej i duży popyt na zboża sprawiły, że wiek XVI określany jest mianem „złotego okresu” polskiego rolnictwa. Powierzchnia ziem uprawnych wynosiła prawdopodobnie 11 mln ha i gospodarowało na nich około 600 tys. rodzin. Największym obszarem uprawy zboża było dorzecze Wisły, skąd przewożono je popularnym wówczas transportem rzeczny. Zagospodarowywano też grunty marginalne sąsiadujące z obszarami rolniczymi oraz kolonizowano dotychczasowe pustkowia nad Narwią i Bugiem, na ziemiach ruskich, w Beskidzie oraz w rejonie Żuław i Prus Królewskich. Następowo też stopniowe różnicowanie regionalne pod względem wielkości, kierunków produkcji i poziomu towarowości.

W strukturze upraw przeważało żyto i owies z niewielkim udziałem pszenicy i jęczmienia. Mody konsumpcyjne z innych krajów upowszechniły uprawę kapusty, sałaty, kopru, selera, pora i kalafiora. W chowie zwierząt gospodarskich przeważało bydło.

W XVII w. spadł eksport zboża, powodując zmniejszenie się dochodów właścicieli folwarków. Stopniowy upadek majątków drobnej i średniej szlachty spowodował koncentrację ziemi w rękach magnackich.

Orka, drzeworyt z XVI w. przedstawiający orkę przy użyciu koni i wołów Źródło: Crescentyn P., *O pomnożeniu i rozkrzewieniu wszelakich pożytków*, Kraków 1571.

Ploughing – a woodcut from the 16th century, showing ploughing with the use of oxen and horses
Source: Crescentyn P., *O pomnożeniu i rozkrzewieniu wszelakich pożytków* (On the multiplication and flourishing of all kinds of profits; in Polish), Cracow 1571.

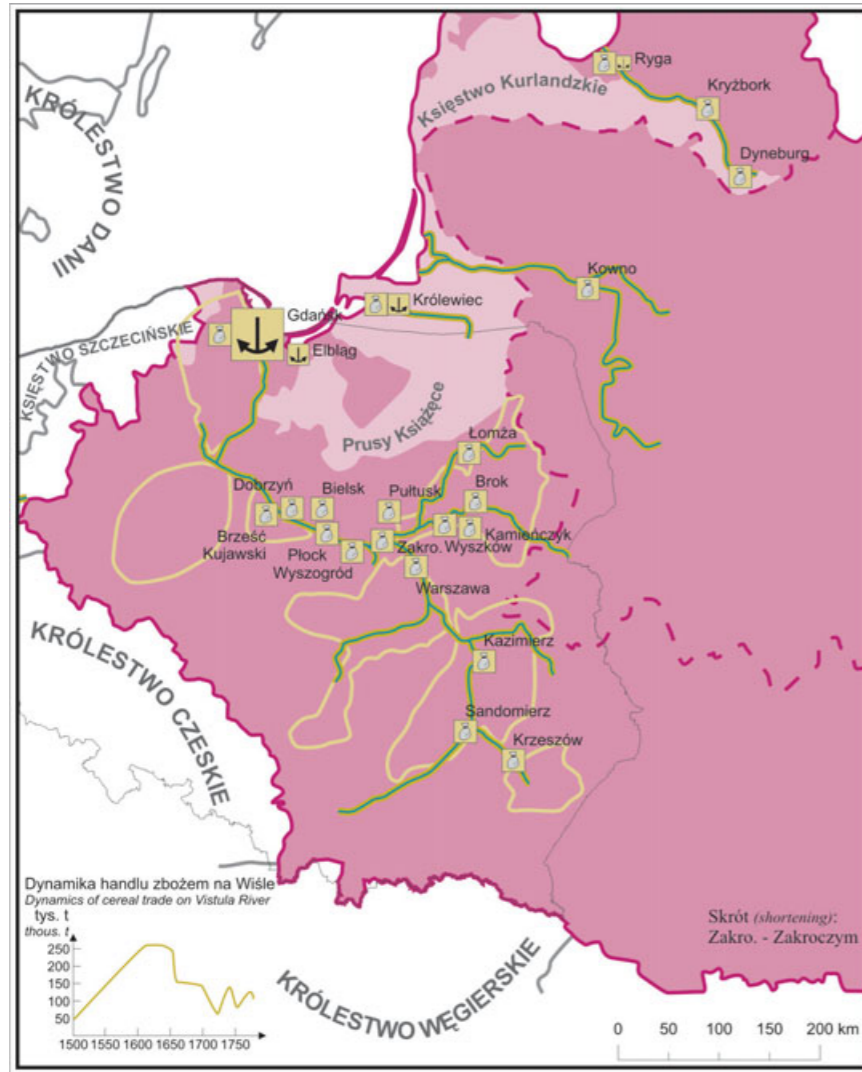
Powstawały wielkie latyfundia wymagające coraz większej ilości rąk do pracy. Na gospodarstwa chłopskie spadały coraz większe obciążenia, powodujące ogólne pogorszenie warunków życia ludności rolniczej.

Rosnące renty feudalne spowodowały silne rozwarstwienie majątkowe ludności rolniczej, a wojny zapoczątkowane w połowie XVII w., doprowadziły do załamania się gospodarki rolnej. Szczególny regres dotknął polskie rolnictwo w pierwszej połowie XVIII w.

Radło, ze zbiorów Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu (fot. J.Bański)

Lister (sulky) plough (from the collection of the Rev. Krzysztof Kluk Museum of Farming in Ciechanowiec; by J.Bański)

- współczesna granica Polski
present boundary of Poland
- dawna granica Rzeczypospolitej
former boundary of Polish-Lithuanian Commonwealth
- granica Wielkiego Księstwa Litewskiego
boundary of Grand Duchy of Lithuania
- lenno Rzeczypospolitej
fief of Polish-Lithuanian Commonwealth
- zasięg uprawy zboża eksportowanego
range of exported cereals growing
- ośrodek handlu i spławu zboża
center of cereals trade and rafting
- eksport zboża ok. 1580 r. ok. 120 tys. t rocznie
export of cereals ab. 1580 ab. 120 thous. t per year
- eksport zboża ok. 1580 r. ok. 20 tys. t rocznie
export of cereals ab. 1580 ab. 20 thous. t per year
- eksport zboża ok. 1580 r. ok. 10 tys. t rocznie
export of cereals ab. 1580 ab. 10 thous. t per year
- droga spławu zboża
route of cereals rafting

Transport i handel zbożem w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.
Transport and trade of cereals in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th–18th centuries

Rozwarstwieniu majątkowemu towarzyszyło rozdrobnienie gospodarstw chłopskich. Zaniechano uprawy na około 35% gruntów ornych. W niektórych regionach zaprzestano trójpolówki i powrócono do dwupolowego systemu przemiennie-odłogowego. Spadło też pogłowie bydła. Konsekwencją tego było drastyczne obniżenie się produkcji rolniczej.

Drugą połowę XVIII w. cechowało ożywienie gospodarcze. Rosła produkcja zbóż i innych roślin uprawnych, w tym produkcja ziemniaka sprowadzonego z Ameryki Południowej, rzepaku oraz tytoniu. Rozmieszczenie poszczególnych upraw było zróżnicowane przestrzennie i wynikało w znacznej mierze z warunków agroekologicznych. W chowie zwierząt gospodarskich przeważało bydło. Nadal bardzo ważne miejsce zajmowały woły, stanowiące główne źródło siły pociągowej.

W drugiej połowie XVIII w. dostrzeżono konieczność reform. System pańszczyźniany poddano krytyce. W niektórych folwarkach znoszono pańszczyznę i zastępowano ją czynszem, w innych chłop miał możliwość wyboru pomiędzy pańszczyzną a czynszem. Renta pieniężna stała się najbardziej popularna na terenie Śląska, Pomorza i Wielkopolski.

Sprawy ludności chłopskiej były tematem dyskusji podczas Sejmu Czteroletniego (1788–1792), jednakże Konstytucja 3 Maja nie przyniosła istotnych zmian na rzecz poprawy jej sytuacji. Dopiero wydany przez Kościuszkę „Uniwersał Połaniecki” znosił poddaństwo osobiste chłopów, zmniejszał wymiar pańszczyzny i zabraniał rugowania chłopów z ziemi. Były to ostatnie akordy Rzeczypospolitej w sprawach chłopskich. Rozwój rolnictwa i dola ludności rolnej w kolejnych latach zależały od polityki państw zaborczych.

Udział zbóż w strukturze zasiewów na wybranych obszarach ziem polskich w drugiej połowie XVIII w. (%)

Zboża	Obszar karpacki	Pogórze karpackie	Wielkopolska wschodnia	Obszar sandomierski	Obszar łęczycki
Żyto	5,6	23,5	41,2	32,8	46,2
Pszenica	2,4	7,5	6,7	9,7	9,2
Jęczmień	10,7	18,2	21,6	24,4	16,5
Owies	81,3	50,8	16,3	33,1	20,9

Opracowanie własne na podstawie: Baranowski B. i in., *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, PWRiL, Warszawa 1964.

Dynamic development of agricultural production and high demand for cereals caused that the 16th century is called “golden age” of Polish agriculture. Free of charge labour force and increasing demand for agricultural produce led to much higher profits than monetary rents and tributes. Exports of cereals dropped in the 18th century, causing economic crisis. Farming production decreased. Bankruptcies of the smaller and medium estates of the gentry brought about concentration of land in the hands of the magnates. Serfdom of the peasants became more acute.

In the second half of the 18th century the necessity of reforms became visible. Serfdom and the villein system were criticised. The questions of the peasant population were discussed at the Four-Year Great Diet of 1788–1792, but it was only the “Połaniec Proclamation” of Tadeusz Kościuszko that abolished serfdom and limited the dimensions of soccage.

3.4 Gospodarka rolna w okresie zaborów

Agriculture in the period of Poland's partition

Wiek XIX charakteryzował stały wzrost powierzchni użytków rolnych. Pierwoplanową rolę odgrywała uprawa roślin zbożowych, a wśród nich żyta i owsa. Wzrosło znaczenie uprawy ziemniaków, buraków cukrowych, rzepaku oraz roślin pastewnych. Zmiany struktury zasiewów pozwoliły na udoskonalenie systemu trójpolówki i stopniowe przechodzenie do systemu płodozmiennego. Postęp techniczny, wzrost nawożenia, melioracje i mechanizacja rolnictwa, spowodowały 2–3-krotny wzrost produktywności użytków rolnych w stosunku do poprzedniego stulecia. W połowie XIX w. przeciętne plony zbóż na ziemiach polskich wynosiły około 5–6 q z 1 ha, a na początku XX w., w zależności od regionu, od 11 do 18 kwintali z 1 ha.

Wśród zwierząt gospodarskich czołową pozycję zajmowało bydło. Późniejsze upowszechnienie się uprawy ziemniaka, który stanowił podstawowy składnik pasz oraz koniunktura na wieprzowinę, spowodowały gwałtowny wzrost zainteresowania chowem trzody chlewnej.

Rosło zapotrzebowanie na narzędzia rolnicze, w tym przede wszystkim na urządzenia zastępujące pracę mięśni ludzkich. Na pierwszą połowę XIX w. przypadają narodziny przemysłu maszyn i urządzeń rolniczych na ziemiach polskich. W rozwoju rolnictwa bardzo ważną rolę odegrała nauka i szkolnictwo specjalistyczne. Publikowano coraz więcej książek i prac naukowych poświęconych zagadnieniom rolniczym.

Postęp w rolnictwie na ziemiach polskich był zróżnicowany przestrzennie. Jego tempo, w tym szczególnie przebieg reform uwłaszczeniowych, zależało w znacznym stopniu od polityki społecznej i ekonomicznej poszczególnych państw zaborczych. Włączenie ziem polskich do różnych systemów gospodarczych i politycznych spowodowało pogłębienie się różnic między regionami pod względem poziomu rozwoju rolnictwa, widocznych do dziś.

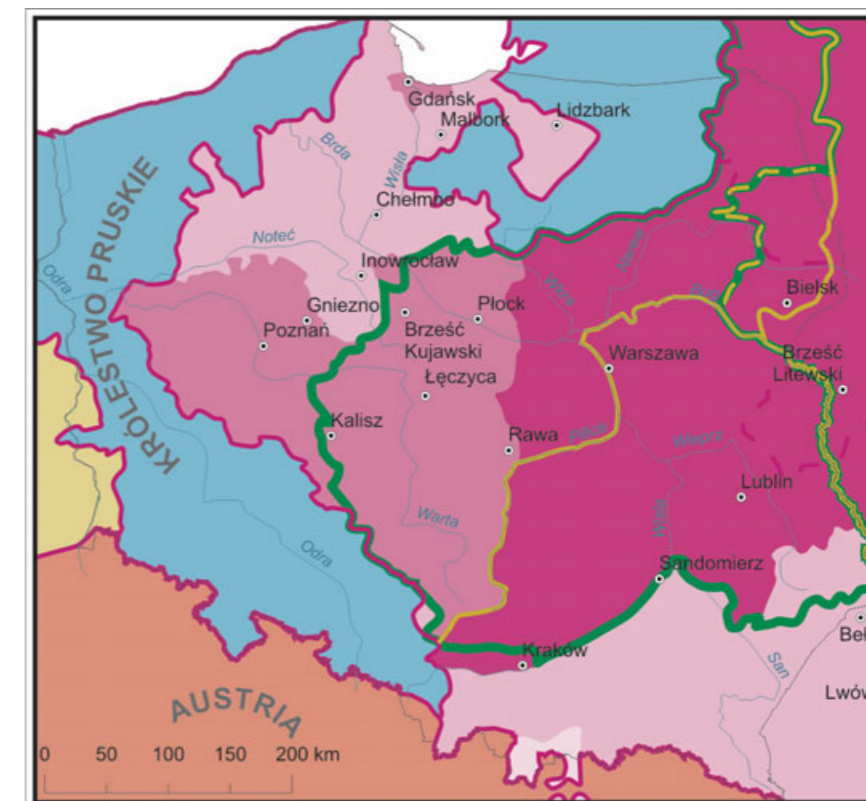
Struktura zasiewów 4 podstawowych zbóż w drugiej połowie XIX w. (%)

Zboże	Królestwo Polskie ¹	Poznańskie ²
Żyto	50,4	62,3
Owies	27,5	17,7
Pszenica	11,0	10,7
Jęczmień	11,1	9,3

¹ – 1863 r., ² – 1878 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Baranowski B. i in., *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, PWRiL, Warszawa 1964.

- stolica województwa
capital city of voivodship
- współczesna granica Polski
present boundary of Poland
- granica państwa przed rozbiorami
boundary of country before partitions
- granica między Polską a Litwą
boundary between Poland and Lithuania
- granica pomiędzy państwami zaborczymi po III rozbiorze (1795 r.)
boundary between invasive countries after the third partition (1795)
- fragment granicy Cesarstwa Rosyjskiego przesunięty w 1815 r. zgodnie z postanowieniami Kongresu Wiedeńskiego
fragment of boundary of Russian Empire shifted in 1815 according to rules of Viennese Congress
- granica Królestwa Polskiego (utworzone w 1815 r. na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego, pozostające w unii personalnej z Cesarstwem Rosyjskim, w 1832 r. bezpośrednio włączone do Imperium)
boundary of Polish Kingdom (established in 1815 according to rules of Viennese Congress, was remaining in personal union with Russian Empire, from 1832 included directly to Empire)
- obszar Austrii w 1769 r.
area of Austria in 1769
- obszar Prus w 1769 r.
area of Prussia in 1769
- Spisz, Podhale i Sądectwo zajęte przez Austrię w latach 1769 i 1770
Spisz, Podhale and Sądeckie Region occupied by Austria in 1769 and 1770
- ziemie utracone w latach 1772-1790
land lost in 1772-1790
- ziemie utracone wskutek II rozbioru (1793 r.)
land lost through the second partition (1793)
- ziemie utracone wskutek III rozbioru (1795 r.)
land lost through the third partition (1795)

Podział ziem polskich pomiędzy państwa zaborcze
Division of the Polish territories between the partitioning powers

W zaborze austriackim stosunki agrarne podlegały silnej interwencji państwa, które dążyło do powiększenia odprowadzanego podatku. Pierwsza połowa XIX w. zapisała się na galicyjskiej wsi całkowitą stagnacją rolnictwa; kwitła gospodarka feudalna z rosnącym wyzyskiem chłopów. Galicja była najgęściej zaludnionym obszarem spośród wszystkich ziem polskich. Na wsi mieszkało około 80% mieszkańców tego obszaru. Po 1880 r. nasiliła się migracja za granicę, co było efektem trudnej sytuacji ekonomicznej chłopstwa. Stosunkowo słaby rozwój przemysłu ograniczał możliwości migracji ludności wiejskiej do miast.

W zaborze pruskim zmiany w rolnictwie przebiegały różnie w zależności od regionu. Naczelną zasadą władz zaborczych było wyciągnięcie z ziem, jak największych korzyści dla państwa. Podwyższano podatki i nakładano na chłopów nowe obciążenia. Niemniej ich uwłaszczenie

nastąpiło tam wcześniej niż w zaborach rosyjskim i austriackim. Reformy rolne doprowadziły do wzrostu produkcji żywności i rozszerzenia towarowego charakteru gospodarstw rolnych. Dynamiczny rozwój przemysłu i miast spowodował wzrost zapotrzebowania na żywność. Dzięki tym okolicznościom rosła produkcja zbóż i ziemniaków.

Na ziemiach zaboru rosyjskiego zniesiono niewolę osobistą chłopów, ale nie towarzyszyło temu ich uwłaszczenie. Na mocy dekretu grudniowego z 1807 r. ziemia w całości była własnością panów, a wprowadzane później akty prawne sprzyjały rugowaniu chłopów z ziemi. Szczególnie intensywne rugowanie gruntowe nastąpiło po 1830 r. w trakcie regulacji posiadłości ziemskich. Dopiero w wyniku reformy z połowy XIX w. chłopcy uzyskali prawo własności do użytkowanych przez nich gruntów oraz budynków i inwentarza. Uwłaszczenie spowodowało

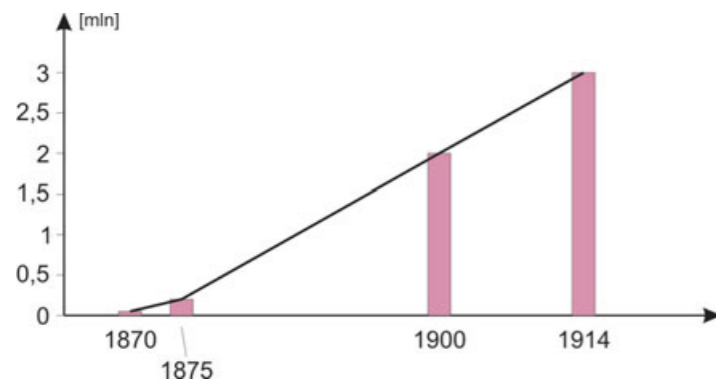
Plony i zbiory zbóż w latach 1909–1913

Zboża	Galicja		Zabór pruski		Królestwo Polskie	
	plony (q/ha)	zbiory (tys. ton)	plony (q/ha)	zbiory (tys. ton)	plony (q/ha)	zbiory (tys. ton)
Pszenica	11,7	623	21,6	344	12,4	636
Jęczmień	11,2	381	20,9	414	11,5	591
Żyto	11,3	805	17,0	1849	10,8	2298
Owies	10,7	741	19,4	625	9,5	1111

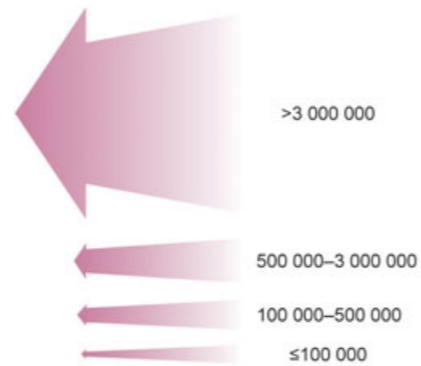
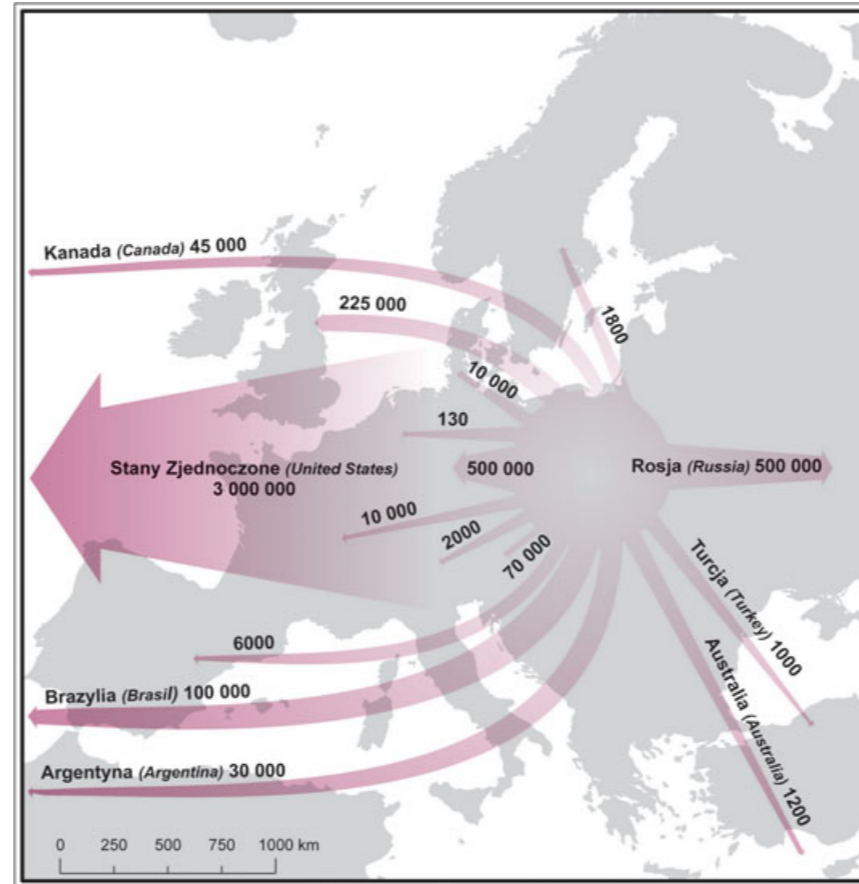
Źródło: Jezierski A., Leszczyńska C., *Historia gospodarcza Polski*, Wyd. Key Text, Warszawa 1997.

wzrost liczby gospodarstw chłopskich i powierzchni użytkowanych przez nie ziem. Trudną sytuację ludności wiejskiej zastrzył kryzys w przemyśle, w którego następstwie pojawił się długotrwały kryzys agrarny u schyłku XIX w. i na przełomie XIX i XX w. Doszły do tego jeszcze lata nieurodzaju. Wszystko to nasiliło ruchy emigracyjne do USA i Brazylii.

Przełom w rolnictwie i życiu wsi nastąpił w okresie 1905–1907, kiedy to ruchy rewolucyjne wywołały strajki robotników rolnych związane z trudnymi warunkami bytowymi i wystąpienia chłopów dotyczące ziemi, tj. własności nieregulowanych reformą parcel i użytkowania serwitutów. Towarzystwo im ruchy narodowo-wyzwoleńcze.

Zmiana liczby polskich emigrantów w Stanach Zjednoczonych przed I wojną światową
Change in the number of Polish emigrants in the United States before the World War I

Emigracja z ziem polskich w latach 1801–1914
Emigration from the Polish territories in the period 1801–1914

Budynki gospodarcze w zagrodzie drobnoszlacheckiej z końca XIX w. Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu (fot. J. Bański)

Farmyard buildings in a small gentry holding from the end of the 19th century (from the collection of the Rev. Krzysztof Kluk Museum of Farming in Ciechanowiec; by J. Bański)

Tradycyjny ul. Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu (fot. J. Bański)
Traditional beehive (from the collection of the Rev. Krzysztof Kluk Museum of Farming in Ciechanowiec; by J. Bański)

Chata drobnej szlachty z końca XIX w. Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu (fot. J. Bański)

A hut from a small gentry holding of the end of the 19th century (from the collection of the Rev. Krzysztof Kluk Museum of Farming in Ciechanowiec; by J. Bański)

The 19th century brought many advantageous reforms in agriculture, with abolition of the feudal subordination of peasantry and introduction of land ownership rights. Incorporation of Polish territories into the different economic and political systems of the partitioning powers (Russia, Prussia and Austria) caused deepening of the regional differences in the levels of development in farming, these differences being still visible nowadays. In the Austrian part agrarian relations were subject to strong state intervention, since the state aimed at the increase of tax revenues of

the treasury. In the Prussian part the primary principle of the occupational authorities was to maximise the benefit for the state from the land administered, but agricultural reforms brought about increased production of food and expansion of the commercial character of farms. On the territory of the Russian part it was only due to the reforms of the middle of 19th century that peasants gained the property right to land, to buildings and to livestock.

3.5 Rolnictwo w okresie międzywojennym

Agriculture in the interwar period

Długi okres zaborów spowodował, że rolnictwo na odzyskanych ziemiach polskich było wyraźnie zróżnicowane przestrzennie. W 1921 r. na wsi mieszkało około 75% ludności kraju i do 1939 r. odsetek ten zmniejszył się tylko o około 5%. Na początku lat dwudziestych z rolnictwa utrzymywało się około 63% ludności czynnej zawodowo. W użytkowaniu ziemi dominowały grunty orne. W 1921 r. zajmowały one powierzchnię

18,3 mln ha, czyli 74,2% powierzchni użytków rolnych. Największy udział gruntów ornych charakteryzował ówczesne województwa centralne i zachodnie.

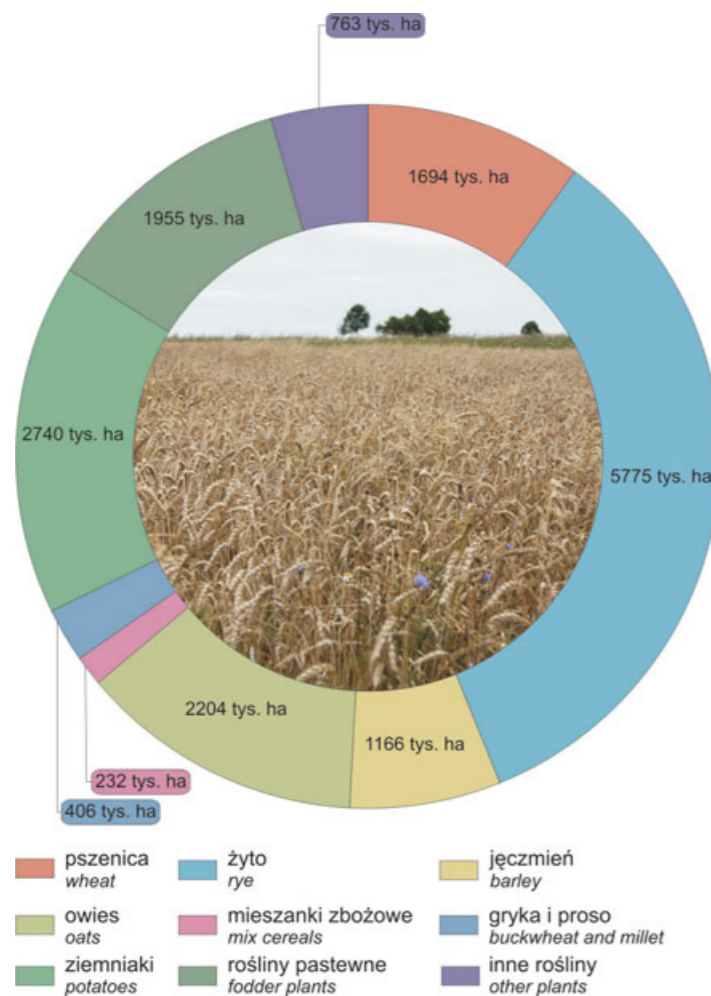
W strukturze zasiewów przeważały zboża, a wśród nich żyto. Z innych upraw roślinnych największe znaczenie miały: ziemniaki (2,7 mln ha) i rośliny pastewne (1,9 mln ha), a także buraki cukrowe, len i konopie oraz rośliny strączkowe jadalne.

Najwięcej było gospodarstw małych, o powierzchni do 5 ha; w 1921 r. było ich przeszło 2 mln z ogólnej liczby około 3,2 mln gospodarstw rolnych, ale dysponowały one zaledwie 15% ogólnej powierzchni gruntów rolnych. Późniejsze lata cechował dalszy systematyczny wzrost liczby gospodarstw małych.

W 1925 r. Sejm przyjął ustawę o parcelacji i osadnictwie, która normowała sposób podziału gruntów w majątkach i roczną powierzchnię gruntów podlegających parcelacji. W sumie w okresie międzywojennym rozparcelowano ponad 2,6 mln ha gruntów, z czego ponad połowę przeznaczono na utworzenie nowych gospodarstw rolnych. Przy okazji realizowano komasację gruntów.

Pogłowie zwierząt gospodarskich odbudowano po wojnie dość szybko. Wśród zwierząt gospodarskich najważniejszą rolę odgrywało bydło, ale znaczenie trzody chlewnej stale rosło. Chów bydła był najbardziej rozwinięty na terenie ówczesnych woj. krakowskiego, lwowskiego, kieleckiego, łódzkiego i poznańskiego. W 1938 r., przeciętnie w kraju na 100 ha użytków rolnych przypadało około 41 sztuk bydła. W tym samym roku pogłowie trzody chlewnej osiągnęło ponad 5 mln sztuk, a jej chów rozwinął się najlepiej na zachodnich ziemiach Polski. Pogłowie koni szacowane na około 4 mln sztuk było wyższe niż wymagały tego potrzeby gospodarki wiejskiej.

Pomimo ogólnie trudnej sytuacji ekonomicznej rolnictwa i niewielkich środków przeznaczanych przez gospodarstwa rolne na wyposażenie techniczne, w Polsce międzywojennej nastąpił wyraźny postęp w mechanizacji rolnictwa. Żelazny pług wyparł pługi drewniane z żelaznym lemieszem i inne typy pługów wykonywanych metodą rzemieślniczą. W gospodarstwach większych i zasobniejszych wprowadzono nowoczesne maszyny, skutecznie ograniczające pracę zwierząt i ludzi.

Struktura zasiewów w 1933 r.

Źródło: Baranowski B. i in., *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, PWRiL, Warszawa 1964.

Crop structure of sown areas in 1933

Source: Baranowski B. et al., *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce (An outline of history of farming in Poland; in Polish)*, PWRiL, Warsaw 1964.

Kopaczka napędzana siłą zwierząt pociągowych, ze zbiorów Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu (fot. J. Bański)

Animal-powered shovel (from the collection of the Rev. Krzysztof Kluk Museum of Farming in Ciechanowiec; by J. Bański)

Long period of partition of Poland caused distinct spatial differentiation of agriculture. In 1921 rural population accounted for roughly 75% of the total, while farming gave upkeep to some 63% of the professionally active population. Cereals dominated in the crop structure, with rye playing the most important role. Cattle were most important among the livestock, but the significance of pigs was steadily increasing. In terms of acreage structure the biggest group was constituted by the small farms. Despite the generally difficult economic situation a distinct development of farming economy took place in the inter-war period in Poland.

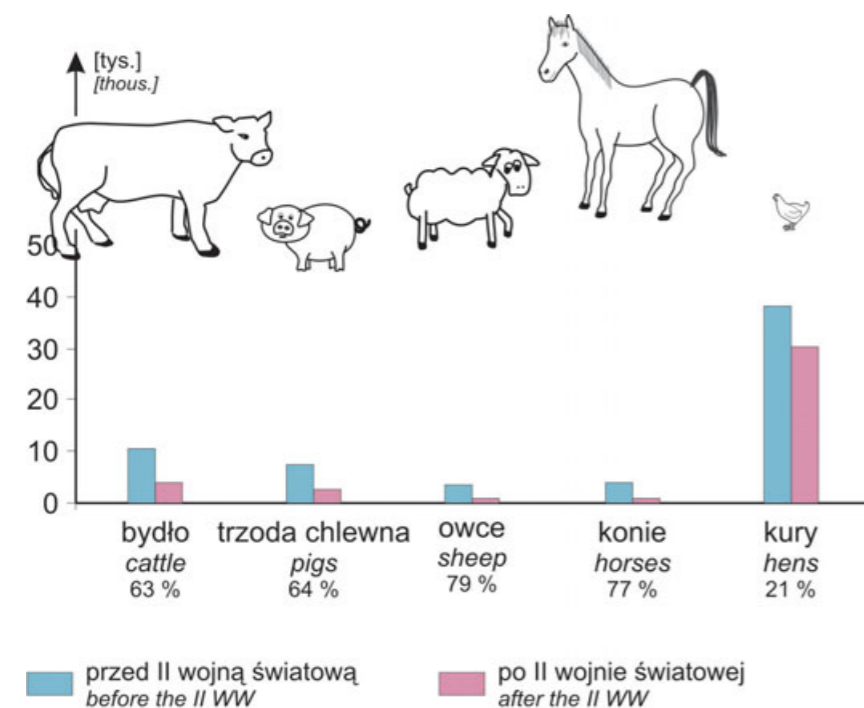
3.6 Rolnictwo w okresie socjalizmu

Socialist period

Zniszczenia II wojny światowej spowodowały zaprzestanie uprawy na około 7,5 mln ha użytków rolnych. W porównaniu do stanu przedwojennego pozostało około 30% pogłowia bydła, 25% trzody chlewnej, 25% owiec i 50% koni.

W Manifeście Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN) ogłoszono reformę rolną, która burzyła dotychczasową strukturę własności gruntów rolnych. Za pośrednictwem Państwowego Funduszu Ziemi (PFZ) grunty gospodarstw o powierzchni ponad 50 ha miały być rozdzielone pomiędzy robotników rolnych, chłopów małorolnych i średniorolnych. Ziemia miała stać się własnością chłopów. Najważniejsze ustalenia dekretu PKWN to:

- ustrój rolny w Polsce będzie opierał się na prywatnych gospodarstwach rolnych,
- na potrzeby reformy rolnej przeznaczone będą grunty z gospodarstw o ogólnej powierzchni ponad 100 ha lub 50 ha użytków rolnych, grunty gospodarstw poniemieckich, własności skarbu państwa i ziemie osób skazanych za działalność „antypolską”,

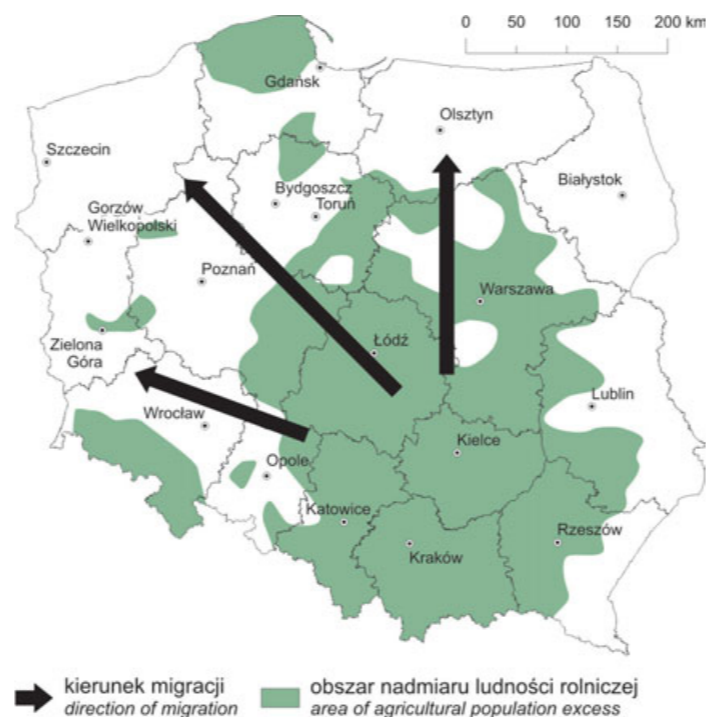

Pogłowia zwierząt gospodarskich przed i po II wojnie światowej
Stock of farm animals before and after World War II

- ceny ziemi odpowiadać będą przeciętnemu rocznemu urodzajowi ziemi III klasy,
- przeciętny nadział ziemi wyniesie 7,8 ha (z wyjątkiem ziem zachodnich, gdzie nadziały będą wyższe).

Ogółem w okresie 1945–1949 w ręce chłopów przeszło ponad 6,1 mln ha gruntów, z czego na utworzenie około 814 tys. gospodarstw przeznaczono 5,6 mln ha, zaś reszta gruntów zasilila istniejące gospodarstwa karłowate.

Rezultaty reformy były zróżnicowane regionalnie. Na południu, gdzie wielkich majątków było niewiele, parcelacja nie spowodowała zmian przeciętnej wielkości gospodarstw rolnych. We wschodniej i środkowej Polsce ziemie uzyskali robotnicy rolni i małe gospodarstwa. Na zachodzie utworzono przede wszystkim gospodarstwa nowe, które otrzymali dawni robotnicy rolni lub ludność przesiedlona z innych części kraju.

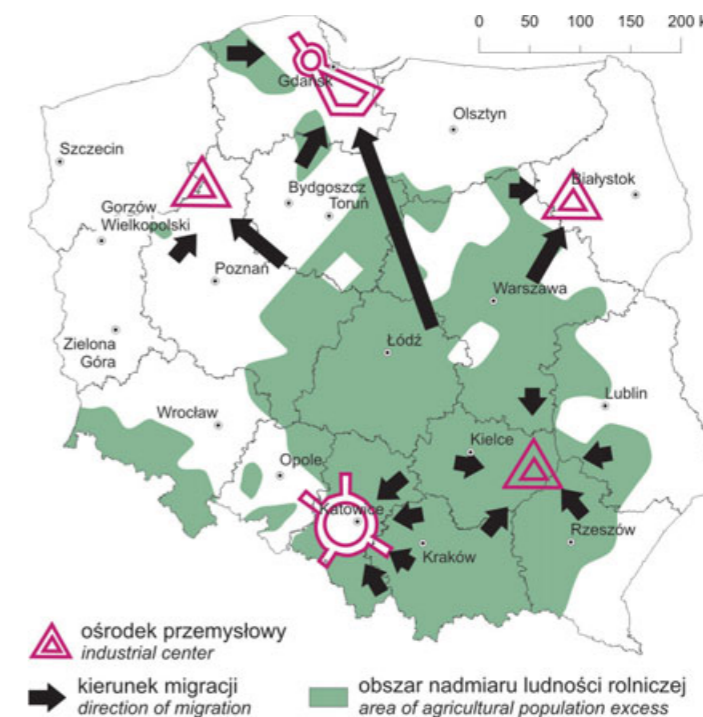

Program rozwoju rolnictwa wg Studium Planu Krajowego z 1948 r., okres odbudowy (przesunięcie ludności rolniczej)
Program of development of agriculture according to the National Plan Study of 1948, the period of reconstruction (transfer of the farming population)

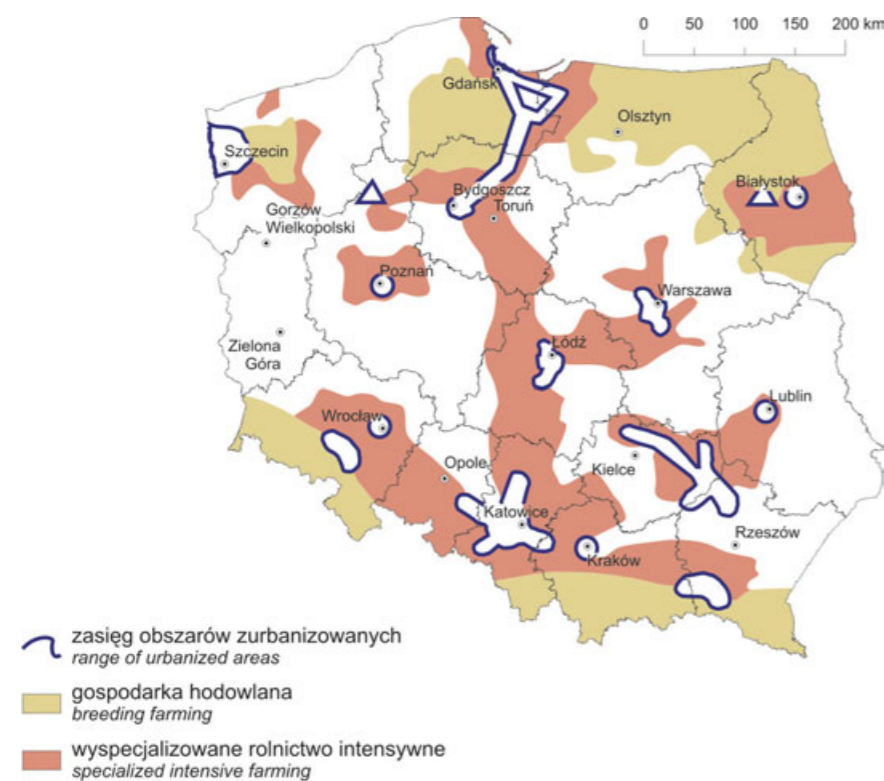
W 1944 r. wydano też dekrety o obowiązkowych dostawach produktów rolniczych. Wielkość dostaw uzależniano od powierzchni gospodarstwa rolnego. Z obowiązkowych dostaw zwolniono tylko gospodarstwa o powierzchni poniżej 2 ha.

W dwa lata od zakończenia wojny zaczęła się zmieniać polityka rolna państwa – coraz większą rolę zaczęła odgrywać kolektywizacja rolnictwa. Zamiarem władz było utworzenie nowoczesnych przedsiębiorstw rolniczych i ograniczenie rozdrobnienia ziemi. Kolektywizacja powiodła się w innych krajach Bloku Wschodniego, natomiast w Polsce napotkała silny opór rolników. Gospodarka uspołeczniona rozwinęła się przede wszystkim na ziemiach zachodnich i na północy, gdzie duże połacie ziemi były po wojnie bez gospodarza.

Intensywna kolektywizacja trwała do 1956 r. i spowodowała powstanie ponad 10 tys. gospodarstw spółdzielczych. Wobec chłopów

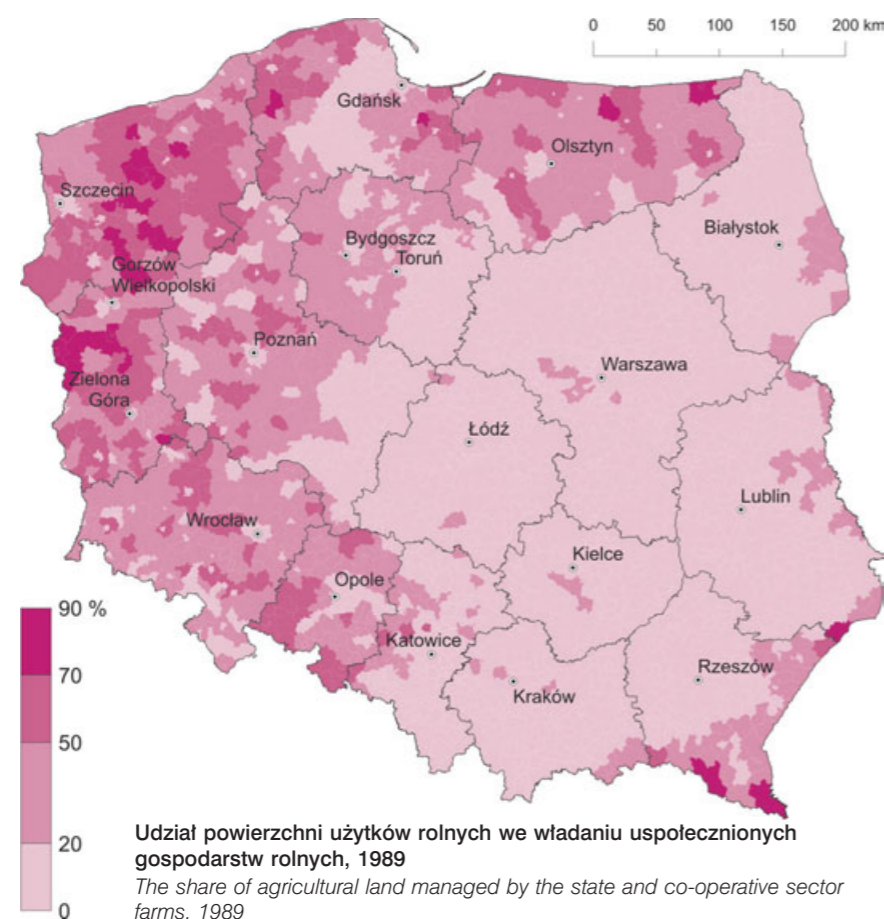

Program rozwoju rolnictwa wg Studium Planu Krajowego z 1948 r., okres uprzemysłowienia (migracja nadmiaru ludności rolniczej do ośrodków przemysłowych)
Program of development of agriculture according to the National Plan Study of 1948, the period of industrialisation (migration of the excess farming population to the industrial centres)

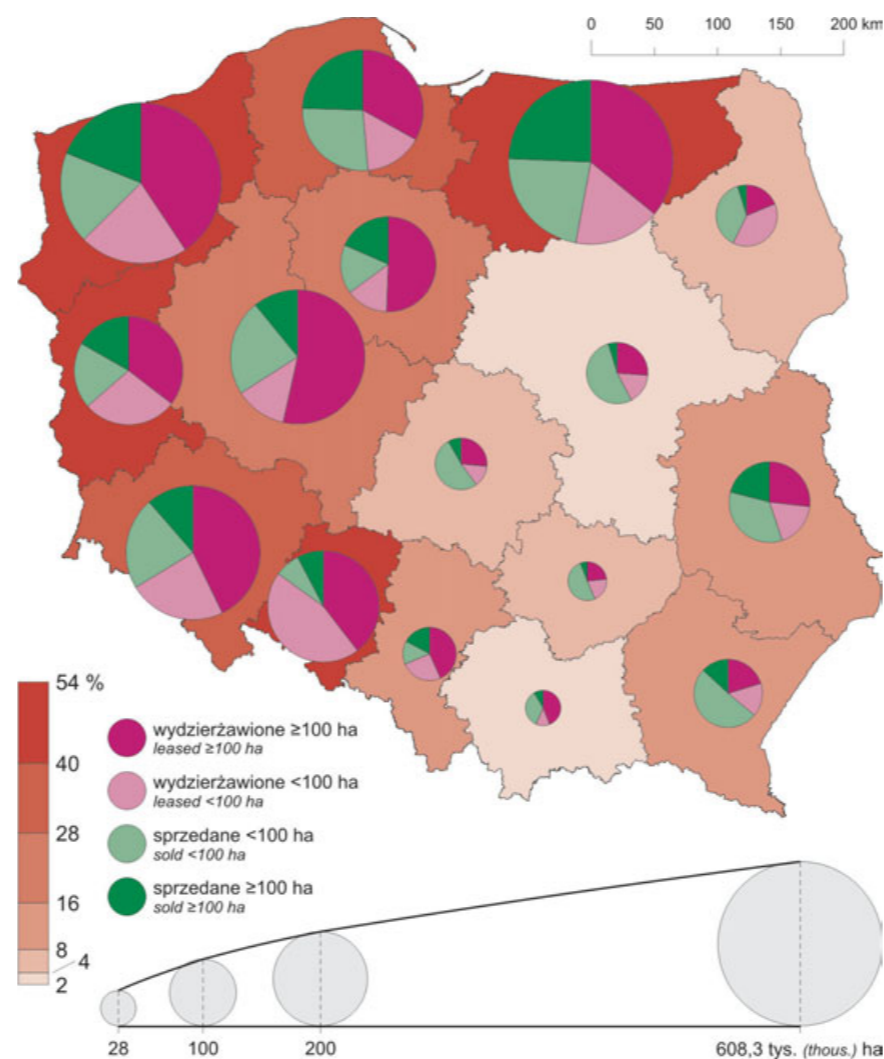
Program rozwoju rolnictwa wg Studium Planu Krajowego z 1948 r., okres urbanizacji (rozwoj specjalizacji rolniczej)

Program of development of agriculture according to the National Plan Study of 1948, the period of urbanisation (development of agricultural specialisations)

Udział powierzchni użytków rolnych we władaniu uspołecznionych gospodarstw rolnych, 1989

The share of agricultural land managed by the state and co-operative sector farms, 1989

Powierzchnia i struktura gruntów Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa sprzedanych lub wdzierżawionych do 2005 r. oraz ich udział w ogólnej powierzchni użytków rolnych

The area and the structure of land from the Reserve of Agricultural Property of the State Treasury, sold or leased out until 2005, and the respective share in total area of agricultural land

sprzeciwiających się kolektywizacji i obowiązkowym dostawom produktów rolniczych, stosowano różne represje. Postępował proces centralizacji zaopatrzenia rolnictwa i zbytu produktów rolniczych. Spółdzielnie rolnicze miały pierwszeństwo do zakupu nawozów sztucznych, materiałów budowlanych, maszyn itd.

W sektorze uspołecznionym rolnictwa największa rola przypadła Państwowym Gospodarstwom Rolnym (PGR), utworzonym w styczniu 1949 r. Powstały one głównie na miejscu największych majątków polniemieckich i w południowo-wschodniej Polsce, skąd wysiedlono ludność ukraińską. W 1950 r. PGR-y dysponowały 2 mln ha, w 1960 r. – 2,4 mln ha, w 1970 r. – ponad 3 mln ha. W latach 1970. włączano do PGR gospodarstwa chłopskie, które oddawały ziemię za rentę lub emeryturę, dlatego pod koniec tej dekady w rękach gospodarstw państwowych znalazło się około 4,3 mln ha. Wielkość gospodarstw państwowych była różna: od kilkudziesięciu do kilku tysięcy hektarów.

Po 1989 r. zwyciężyła koncepcja likwidacji gospodarstw państwowych. Ostatnie państwowe gospodarstwa rolne zlikwidowano w 1994 r.

Budynki gospodarcze byłego państwowego gospodarstwa rolnego (fot. J. Bański)
Farm buildings of a former state farm (by J. Bański)

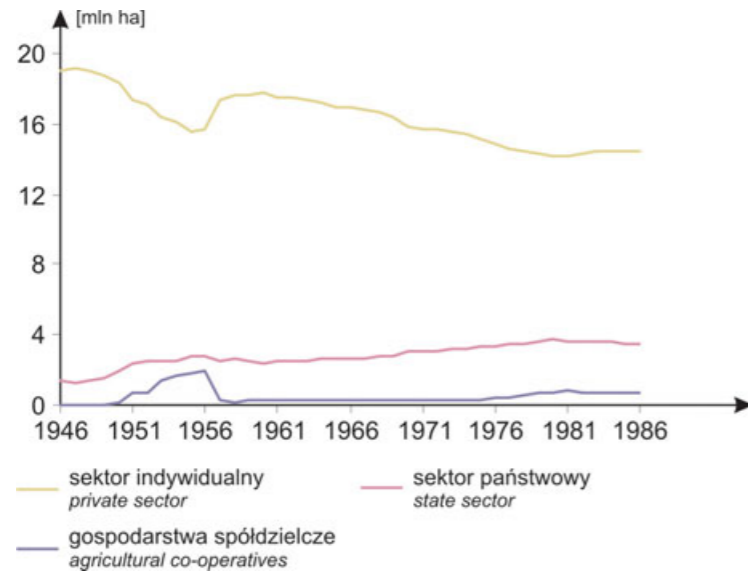

Budynki gospodarcze byłego państwowego gospodarstwa rolnego w Kodniu (fot. J. Bański)
Farm buildings of a former state farm in Kodeń (by J. Bański)

Decyzja ta była różnie oceniana. Według jej zwolenników, PGR jako twór gospodarki socjalistycznej nie przystawał do kształtującego się wolnego rynku. Przeciwnicy likwidacji natomiast krytykują sposób jej przeprowadzenia – część gospodarstw była w dobrej kondycji ekonomicznej i po zreformowaniu mogła przystosować się do nowej rzeczywistości gospodarczej.

Polityka rolna państwa w całym okresie socjalizmu nie sprzyjała gospodarstwu chłopskiemu. Rolnictwo indywidualne było niedoinwestowane i borykało się z trudnościami przy zakupie maszyn rolniczych, nawozów sztucznych i środków ochrony roślin. Pomimo to gospodarstwa indywidualne dysponowały u schyłku lat 1980. około 76% ogólnej powierzchni użytków rolnych. W przeważającej większości były to gospodarstwa małe, kilkuhektarowe.

„Zielone światło” dla rolnictwa indywidualnego pojawiło się na początku lat 1970., kiedy ster rządzenia krajem przejęła ekipa E. Gierka. Zniesiono obowiązkowe dostawy na produkty rolnicze, usprawniono skup produktów rolniczych, umożliwiono chłopom zakup traktorów

Zmiana powierzchni użytków rolnych wg form władania w latach 1946–1986
Źródło: Głębocki B. (red.), *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1998.

Changes of the areas of agricultural land according to property types in the years 1946–1986

Source: Głębocki B., ed., *Przestrzenna transformacja struktury agrarnej a wielofunkcyjny rozwój wsi w Polsce (Spatial transformation of the agrarian structure and the multi-functional development of rural areas in Poland; in Polish)*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1998.

i maszyn rolniczych, zezwolono na powiększanie powierzchni gospodarstw rolnych, wprowadzono nisko oprocentowane kredyty, zwiększono import pasz, wprowadzono system ubezpieczeń emerytalno-rentowych dla rolników. Spowodowało to ogólną poprawę sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych.

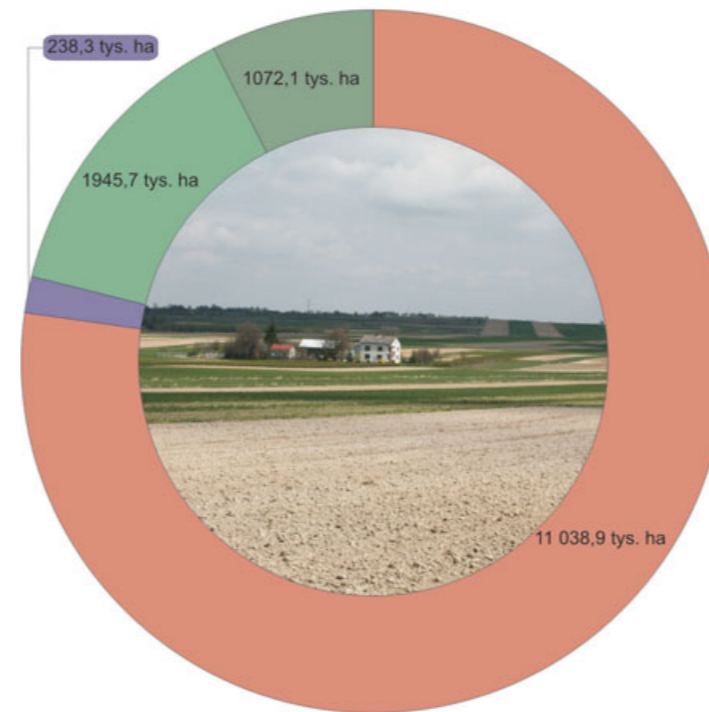
Kryzys ekonomiczny lat 1980. dotknął również rolników indywidualnych, których dochody w stosunku do ludności pozarolniczej uległy zmniejszeniu. Ogólna sytuacja ekonomiczna w kraju była bardzo niekorzystna, co w efekcie doprowadziło do przełomu społecznego i politycznego. Dla rolników indywidualnych nastąpiły bardzo ciężkie czasy. Szacuje się, że parytet dochodów rolniczych w 1990 r. spadł do 69% przeciętnego dochodu w kraju.

Udział sektora uspołecznionego (gospodarstw państwowych i spółdzielni produkcyjnych) w strukturze własności gruntów rolnych w krajach byłego Bloku Wschodniego

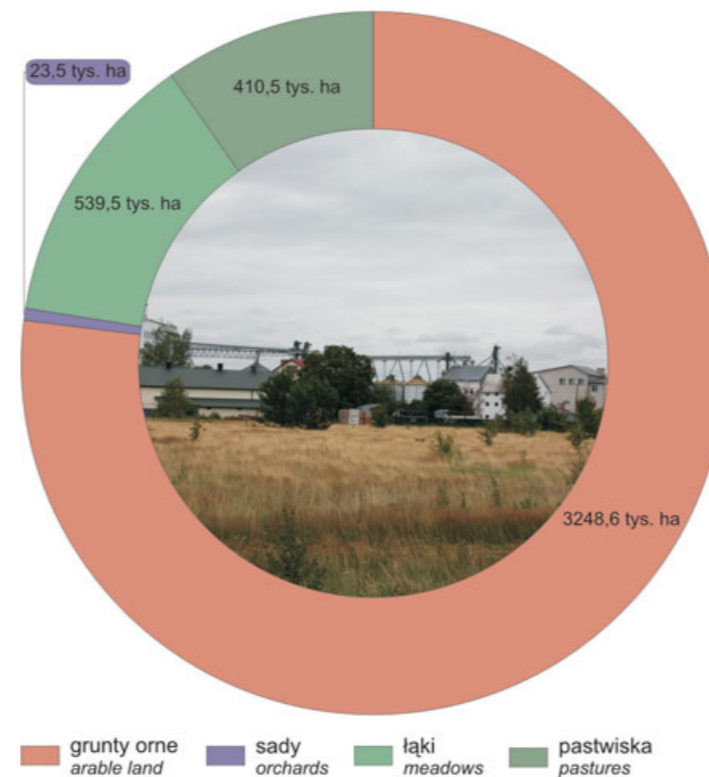
Państwo	Udział użytków rolnych w sektorze uspołecznionym (%)	
	1960	1988
Bulgaria	91,0	89,9
Czechosłowacja	88,0	93,9
Jugosławia	14,0	15,7
NRD	92,4	90,2
Polska	13,1	22,8
Rumunia	94,2	90,5
Węgry	95,5	85,8
ZSRR	99,0	98,2

Źródło: *Historia Polski w liczbach*, t. 2 *Gospodarka*, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa 2006.

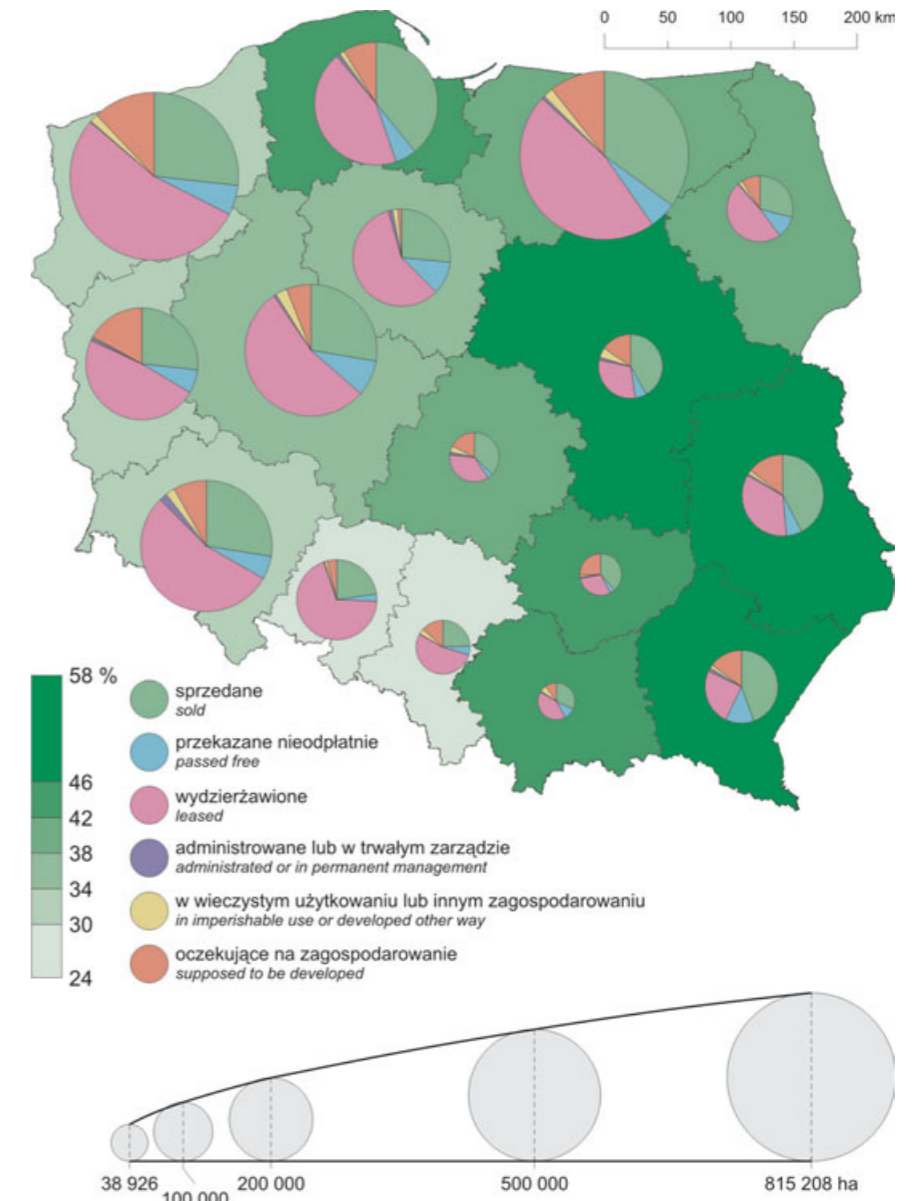
sektor indywidualny
private sector

sektor uspołeczniony
state and co-operative sector

Struktura użytków rolnych w sektorze prywatnym i uspołecznionym, 1988
Structure of agricultural land in the private and socialised sectors, 1988

Powierzchnia i kierunki zagospodarowania gruntów Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa do 2007 r. oraz udział gruntów w zagospodarowaniu trwałym w ogólnej ich powierzchni

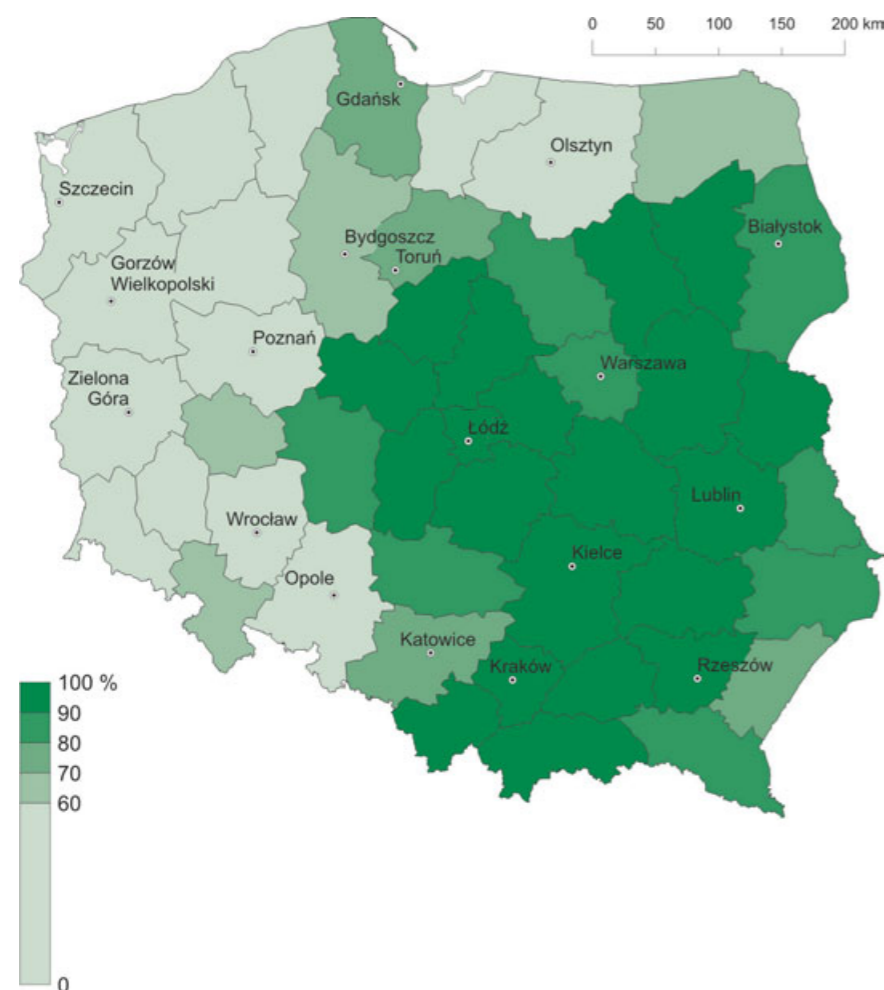
Area and directions of development of the land from the Reserve of Agricultural Property of the State Treasury until 2007, and the share of land under permanent development in respective total area

The agrarian reform, introduced after the World War II, abolished the then existing structure of agricultural land ownership. Farms exceeding 50 hectares were to be parcelled among the farmhands and peasants. Land was supposed to become the property of the peasants. In the years 1945–1949 altogether more than 6.1 million hectares of land passed to the hands of the peasantry.

Two years after the war the policy of the state started to change. Collectivisation and nationalisation of agriculture became the most important aims.

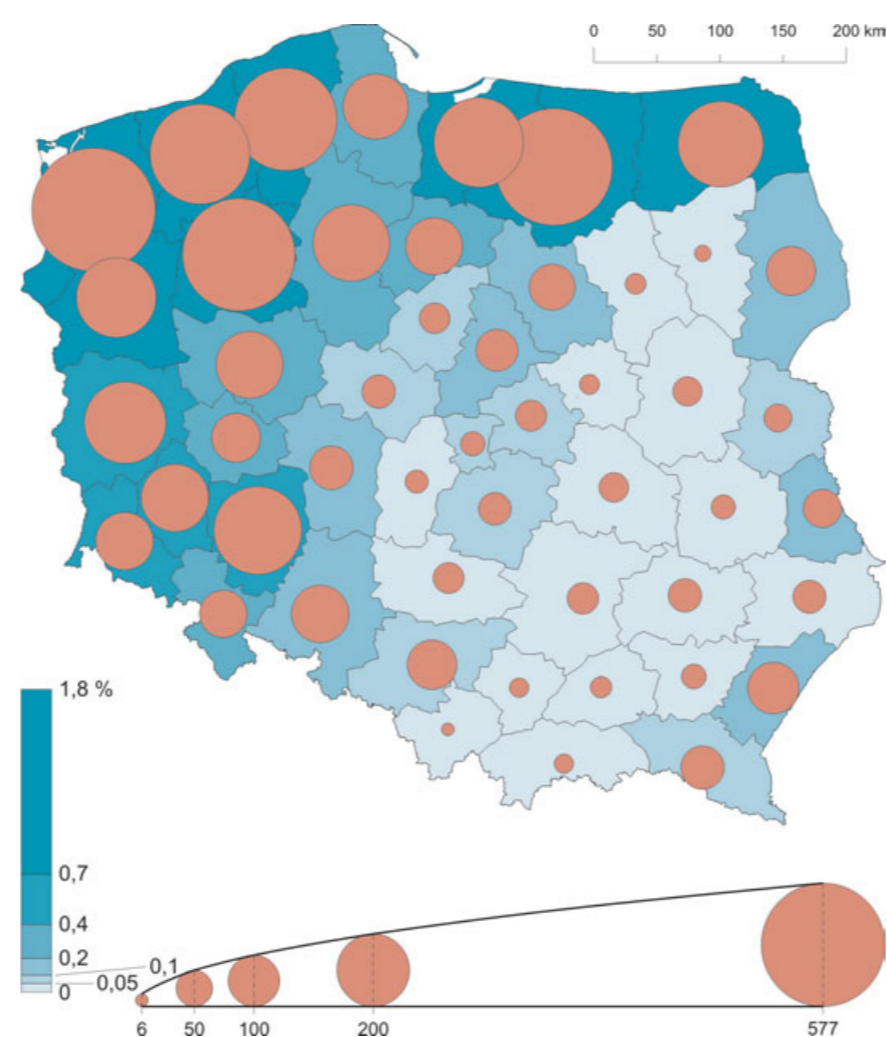
In the realisation of this policy the most important role was played by the State Farms. They were established mainly on the basis of the largest formerly German estates in western and northern Poland, and in south-eastern Poland, from where Ukrainian or Ruthenian population was resettled after World War II. In 1950 the State Farms disposed of 2 million hectares, while in 1988 – of 4.3 million hectares. After 1989 the concept of liquidation of the State Farms took the upper hand, and the last State Farms were liquidated in 1994.

Agricultural policy implemented during the entire socialist period was not advantageous for the peasant farming. Private agriculture was underinvested and had to struggle with the difficulties as to purchasing of farming equipment, mineral fertilisers and chemicals. Despite these hardships, private agriculture owned at the end of the 1980s some 76% of the total area of agricultural land in Poland.

Udział powierzchni użytków rolnych we władaniu prywatnych gospodarstw rolnych, 1988

The share of agricultural land managed by the private farms, 1988

Liczba i odsetek gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych powyżej 100 ha, 1996

The number and the share of farms with areas of agricultural land exceeding 100 hectares, 1996

Osiedle mieszkalne na Pomorzu wybudowane dla pracowników państwowego gospodarstwa rolnego (fot. J. Bański)

Housing estate in the region of Pomerania, built for the employees of a state farm (by J. Bański)

Osiedle mieszkalne na Pomorzu wybudowane dla pracowników państwowego gospodarstwa rolnego (fot. J. Bański)

Housing estate in the region of Pomerania, built for the employees of a state farm (by J. Bański)